

բայց նաեւ զօրութեան, հետեւաբար աւելի նշար, քերեւ ու ձկնեւ, երանգաւոր գիր մը՝ կտրածեւ մանրագիր մը, իրեն յատուկ կառուցողութիւն համեմատութեան ու կշռոյթի կանոններով»։ - Բաւական յստակ և պերճաւոր է հեղինակին գրելը այս սողերով իր ըմբռնումը պարզելուն մէջ։ Սակայն նոյն թափով և ըմբռնումով չի յառաջանար։ Մինչ վերեւ արդիականացում ըսելով՝ ՀԻՄՆԱԿԱՆ բարեփոխութիւն մը, նոր աշխարհարարի աւելական տարազ մը, յատուկ կառուցողութիւն մը, ՆՈՐ և կատարեալ գրչական գրութիւն մը կը հասկնար՝ իր ըմբռնելու այս կերպը շատ կը սահմանափակէ և իր գրքին տիպոսը կազմող արդիականացում բառին իմաստը գրեթէ կը ջնջէ երբ կ'ըսէ էջ 23. «Մետրոպեան տառերու հանդէպ հաւատարմութիւնը կ'ուզենք ընդունիլ իրեն սկզբունք»։ և էջ 24... «Հայերէն գիրը հիմնովին փոխել՝ հետեւաբար սրբապղծութիւն պիտի ըլլար, եթէ ոչ ստոյգ աշխատեման ապացոյց մը»։

Յետ այդպիսի նախաբանի մը մարդ չի սպասեր այսպիսի եզրակացութեան հանդիպել. տառերու և դարերու բազմաթիւ թիւները պէտք էին յանգիլ նոյն տարազով, յատուկ կառուցողութիւն և հիմնապէս բարեփոխուած հայ տառերու. այս պիտի ըլլար բնական հետեւանքը իր բարեփոխութեան ջատագովականին։ Ուրեմն ինչ բանի կը վերածուի՝ ծանր աշխատութեամբ եղած այս մանրագին ուսումնասիրութիւնը, եթէ ոչ արամեան գրերու նման մի քանի փոփոխակներով ներկայացուած տպագիր այբուբենի մը. այս տարբերութեամբ սակայն որ «Այս նոր այբուբենը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ բուն երկաթագիրին համապատասխան և անկէ սերող կտրածեւ մանրագիրը։ Անիկա հետեւաբար եպիսկոպոս Մետրոպեան այբուբեն մըն է որ չունենալով իր մէջ օտար կամ անծանօթ տառեր, ճանաչելի և ընթերցելի է առաջին ակնարկով իսկ» (էջ 98)։ Հետեւաբար ոչ հիմնական բարեփոխութիւն, ոչ ալ նոր աշխարհարարի սեփական տարազ

մը յատուկ կառուցողութիւնով, այլ փոփոխեալ բայց ոչ հիմնովին բարեփոխեալ այբուբեն մը, զոր մէկ թուոյցիկ թղթով մ'ալ կարելի էր հրատարակել առանց երկար յառաջաբանի։

Հեղինակին ջանքը և բերած բարեփոխութիւնը եղած է միայն Մետրոպեան տառերը կտրածեւ գրողները՝ յապաւելով մեր ներկայ բոլորգիրին մէջ տեսնուած աւելորդ բարակ գծերը, ներմուծելով քանի մը նոր ձեւեր (ա, ն, պ) և մէկ չափի մէջ կարճեցնելով ուրիշ գրեր (ը, ք, ն, շ, բ)։ ջնջած է նաեւ և տառը։ Կը բաւէ՞ արդեօք այսչափը արդարացնելու համար արդիականացում տիպոսը։

Համաձայն ենք հեղինակին հետ որ բոլորածեւ տառերը աւելի թեթեւ ու ախորժելի տեսք ունին քան զործածուած քառակուսի գրերը. սակայն խնայողութեան տեսակէտով գրեթէ ոչինչ կը շահինք. այլազանութեան տեսակէտով՝ նոր տառերը աւելի դիւրեւթեանը չեն քան հին ձեւերը. ընդհակառակն ու գրին չափ կարճացած ն, շ, բ, պ տառերը՝ կը նուազեցնեն զանազանեղութիւնը ու կը դժուարացնեն ընթերցումը, և շատ աւելի յոգնեցուցիչ են աչքին համար քան բոլորգիրը։ Եթէ ասոր մէջ կան տառեր որ իրարու հետ կրնան շփոթուիլ, նոր տառերուն մէջ ալ պակաս չեն անոնք օր. աւ. տ գրի տպաւորութիւնը կը թողու. իր երկու ակնայով ալ (թէեւ մէկ գիծը կոր է և փշտիկ մ'ունի վերեւ) մանր գրերու մէջ կը շփոթուի ու գրին հետ։ Պ դիւր վերածուած է Փրանսական ա գրին, ն՝ եւրոպական օ գրին, ը, շ որչափ ալ ձեւով տարբեր, բայց կարճ գրերու թիւն աւելցնելով մասնաւոր ուշադրութիւն կը պահանջեն կարգալու համար, ինչ որ յոգնեցուցիչ է։

Բարեփոխութիւնը կատարեալ ըլլալու համար պէտք է մտածել նաեւ ձեռագիր շեղագրի մասին որ մէկ եղանակաւորումն է տպուած տառերուն։ Տպագրի ձեւերը փոխուելով շեղագրին ալ բնական ուղքով պիտի փոխուի ժամանակի ընթացքին և տարբեր

տարբեր ձեւերու տեղի պիտի տայ՝ եթէ սկիզբէն տիպար շեղագիր մը չառաջարկուի՝ համաձայն տպագիր ձեւերուն։

Պիտի ուզէինք լիովին յաջողութիւն մաղթել մեր բարեկամին և պանծացնել իր առաջարկած բարեփոխութիւնը, սակայն առաջին բարեկամը ճշմարտութիւնը ու անկեղծութիւնն է. այս պատճառով չենք կարծեր ահաճութիւն պատճառել պատուարժան ու ճշմարտասէր հեղինակին՝ երբ ըսենք թէ իր գրերը այն դժուարութիւնը կը ներկայացնեն ընթերցանութեան համար՝ ինչ որ կը ներկայացնէ գլխատառերով գրուած էջ մը, որու քով գործածուած սովորական բոլորգիրը, - թէեւ նուազ գեղեցիկ, - սակայն աւելի

դիւրեւթեանի է։ Դժուարացնելու յատուկ վարժութիւն մը հարկաւոր է սահունութեամբ կարգալու համար Մետրոպեան երկաթագրերը. գրեթէ նոյն դժուարութիւնը կը ներկայացնեն այս «բարեփոխուած» գրերը։ Ուրիշ դժուարութիւն մը եւս ապագայ սերունդին համար, որ նոր տառերուն վարժութեամբ պիտի չկարենայ դիւրաւ կարգալ ներկայ և հին մատենագրութիւնը։

Ահա մեր ունեցած տպաւորութիւնը. արդեօք հետեւեալն է սա դասական ճաշակով սնած մաքր՝ որ չ'ըմբռնէր արդիական ճաշակին պահանջները... Կրնայ ըլլալ։

Փորձը պիտի ըլլայ դատաւոր։

Հ. ԳԼՈՐԳ ՈՍԿԵԱՆ

Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆԻ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ (1)»

Բացառիկ աշխատութիւն մըն է այս բազմաշխատ հրատարակութիւնը։ Բացառիկ՝ մասնաւորապէս արտասահմանեան հայրենակցական հրատարակութեանց մէջ։

Գրախօսականս ուշացաւ պարզապէս այնպէս որ համար որ հազիւ տարիուկէս առաջ հատորները մատենադարանիս մաս կաղմեցին, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի, ինծի նուիրուած Նիւ Եորքահայկ կեանքի։

1. Հրատարակութիւն Կեսարիոյ և Շրջանի Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի վարչութեան։ Երկու հատոր, ութնամիկ, լաթակազմ, էջ 1,7 + 2479. Բազմաշխարհ և Երախտագարգ, 1937, Գահիրէ, Եգիպտոս, Յակոբ Փափագեան տպարանէն։

Կեսարացի ծնողքէ սերած է այս հսկայական աշխատութեան արդէն բազմաթիւ տակ հեղինակը, Արշակ Ալպոյաճեան, իմ հիշատակը եւ սիրելի բարեկամս, եւ մին մեր լաւագոյն հետախոյզ բանասէր հինքէն, որոնց տեղը, աւագ, նորեքէն ոչ ոք զրաւելու հետամուտ է։ Հատորին սկիզբն իսկ կը զարդարէ իր համակրելի լուսանկարը ստորագրութեան նմանութեամբ։

Հեղինակին չափ գովելի է եւ Կեսարիոյ Հայրենակցականին Գահիրէի վարչութիւնը, որ առանց տատամսելու այսպիսի բազմաթիւ երկու պատկանելի հատորներու հեղինակման եւ հրատարակութեան ապերախտ գործին մեկենասը եղած է։ Եթէ ոչ նիւթական՝ դոնէ բարոյական անսխալութիւնի վարձքը շատոնց ստացած ըլլալու է այս օրինակելի Միութիւնը, որ այս գործին «Յառաջարան»ին մէջ որոշ եւ գնահատելի կերպով կ'եզրակացնէ. «Հին

Թիւ կարեւոր աղբիւրներ, որոնք բնական է պէտք է օգտագործուին այդ դանադան նիւթերուն ցանկացուած լրջութիւնը տալու համար: Ինք չէր կրնար Հայրենակցականին հիւրասիրութիւնը տարապայման կերպով գործածել այդ նպատակէն դուրս ելող նիւթերը հարկ եղածին պէս մշակելով հրատարակելու համար: Գուցէ առիթէն օգտուելով կարելի եղածին չափ բան ուղեց հրատարակել... արդարանալի մեղանջում մը որմէ շատեր զերծ չեն մեր մէջ: Յուսամ յարգելի բարեկամս ներողամիտ կ'ըլլայ իմ այս եղբակացութեանս համար: Անկեղծ եւ բարեկամական սրտէ կու գան, առանց որ եւ է երկրորդական նպատակի: Ինչպէս ըսի՝ որ եւ է նպատակ չունինք մեր ընելիք կարգ մը ճշտումներով եւ յաւելումներով այս պատկառելի եւ ամենազնահատելի աշխատութեան արժէքը ըստուերտելու, ընդհակառակն ամենայն անկեղծութեամբ, եւ նոյնիսկ հետեւելով հեղինակին իսկ ցանկութեան, որուն մասին քիչ առաջ խօսեցանք, ինքզինքին կը թոյլատրեմ սոյն ամբողջացումները:

Բնական է այսպէս ընդարձակ եւ զրեթէ հանրագիտական դործի մը մէջ սպրդին սխալներ, ճշտուելիքներ, որոնց ամէնուն վրայ ալ չենք կրնար անդրադառնալ իբր գրախօս եւ կը գոհանանք պարզապէս մեր ուշադրութեան հանդիպած քանի մը հատին ճշտումներով:

Էջ 353, «Կոլունիա» կը ծանօթագրուի «Կողոնիա», հիմա Քէօյլիւ Հիսար», որ սըխալ է, մինչ այլուր «Կողոնիա (Շապին Գարահիսար)» կը նշանակուի որ ճիշտ է:

Էջ 437 եւ 486 Հաշտենից Երեզան կը նոյնացուի Երզնկայի հետ: Մինչ Երզնկայ կը գտնուի Եկեղեցաց գաւառին մէջ, իսկ Հաշտենից գաւառը Տարօնի մէկ մասն էր:

Էջ 516 Խաղիկ Օղլուն քանի մը տող վար եղած է Խաչիկ Օղլուն:

Էջ 515 Ղալաւտատինի եւ Բաշու Նուի 1243ի վճռական ճակատամարտին տեղը

կ'ընդունի «Աշխար Ծվայի դաշտը — Երզնկայէն Սեբաստիա դացող ճամբուն վրայ»: Մինչ այլուստ զիտենք որ պատեւազմի դաշտը «Չմանն կատուկ» (Կիրակոս Գանձակեցի) է. նոյնը կ'ընդունի նաեւ Վենսենտ զը Բովէն: Ապու'լ Ֆարաճ Քօսա կամ Քէօսէ Տաղ կ'անուանէ մարտադաշտը, տալով նաեւ հաւանաբար Ասորի թարգմանութիւնը «Թուրա Մէսանթա» կոչումով: Ռաշիդ-է-տտին ալ Քէօսէ Տաղ կ'ընդունի, ինչպէս նաեւ Հեթում պատմիչ՝ Կոնստէրակ, որ անտարակոյս Քէօսէ Տաղին աղաւաղումն է: Ռիւպրիք այս դաշտը կը նկարագրէ Կամախէն Երզնկա ճամբուն վրայ, Յովհ. Յակոբեանի ըմբռնումով «Երզնկայի եւ Երզնկայի միջեւ» կը գրանուէր ռազմադաշտը, իսկ Ալպոյաճեան, ինչպէս տեսանք, «Երզնկայէն Սեբաստիա դացող ճամբուն վրայ» կը դնէ:

Ապու'լ Ֆարաճի մօտ կան խիստ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ Սուլթան Ղիստ էտ-Տինի պատրաստութեանց եւ նաեւ թէ «Պարոն Կոստանդին, Հայոց Հեթում թագաւորին հայրը, Սուլթանին եկաւ ի Կեսարիա, եւ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ. եւ շատ նուէրներ ստացաւ. եւ ան (Կոստանդին) խոստացաւ երթալ ու մի ժողովել բազմաթիւ Հայեր եւ Սուլթանին օգնութեան դալ»: Աւելցնեմ որ թէ՛ Սուլթանին եւ թէ՛ Թաթարական բանակին մէջ հայ պատերազմիկներ կային:

Պատմութեան այս շրջանին մասին կըրնանք ընել շատ կարեւոր յաւելումներ, որոնք կը գտնենք Ապու'լ Ֆարաճի մօտ: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ Ալպոյաճեան, նոյնիսկ Կեսարիոյ պատմութեան համար արժէքաւոր այդ տեղեկութիւնները զանց ըրեր է յիշել իր գործին մէջ: Ապու'լ Ֆարաճ կը պատմէ Ռու-է-տ-Տինի նոյնիսկ Մոնկոլ զինուորական ուժով դահլին վերստին տիրանալը (յափշտակուած Սպահանցի Շամս էտ-Տինէ) 1248ին ատենները եւ այսպէս Ռու-է-տ-Տին «սուլթան հռչակուեցաւ Եր-

զնկայի մէջ, եւ Սեբաստիոյ, եւ Կեսարիոյ, եւ Մալաթիոյ, եւ Խարբերդի ու Ամթայ բերդերուն մէջ»:

Էջ 579. Ապու Սայիտ չմեռաւ 1334ին, ինչպէս որ հոս կը վկայուի, այլ 1336ին: Այս Իլ-Պանը որ յաջորդեց Մուհամատ Խիտապանտայի 1316ին դահ բարձրացաւ, երբ հաղիւ 12 տարեկան էր եւ իր իշխանութեան շրջանը եղաւ շատ տկար եւ խառնակ շրջան մը:

Էջ 571. Երզնկայի իշխան Դահերթէն կամ Դուհուրթէն, որ երբեմն Թախրազան եւ Չարազան ալ կոչուած է, Էվլիա Չէլէպիի համաձայն բուն անուամբ Չահիրուտտին կը կոչուէր: Այս իշխանին կիներ էր Տրապիզոնի Յոյն Կայսեր աղջիկը, սակայն խիստ անհաւանական է որ ան Գլափիհոյի հաւաստման համաձայն Խայ մը եղած ըլլայ: Իր քրոջ կամ եղբոր որդին կը կոչուէր Շէխ կամ Շահ Ալի, որ ուղեց Չահիր-ուտ-տինի ժառանգորդ Բիդ Ալի Պէկէն բռնադրաւել Երզնկան:

Էջ 562. անկարելի է ընդունիլ որ «Թիմուրթաշ Եզրիպտոսի մէջ զվստուած» ըլլայ 1321ին: Ինծի ծանօթ բազմաթիւ աղբիւրներ Թիմուրթաշի գործունէութիւնը միայն Երզնկայի շուրջ կը յիշեն 1327ին: Իսկ չիթթութիւնը որ կը կարծէ տեսնել այս էջին վրայ յիշուած թուականներուն եւ դէպքերուն մասին գոյութիւն չունի իրապէս:

Էջ 437 նաեւ 439. Գրիգոր Բակուրիանոսը նոյնիսկ Պաշքովայի վանքին հիմնադիր Գրիգոր Բակուրեանն է, ժամանակ մը Անիի զինուորական հրամանատար Բիւզանդիոնի համար:

Էջ 486. Ահմէտ Տալուն խիստ հաւանական է որ ըլլայ Իվանէ (Խանէ), Լիպարիտ Կիւրապաղատի որդին: Լիպարիտը՝

1. 1327-էն վերջ «Տամուրղաշ»-ի փախաւ ի Մար եւ անդ սպանաւ ի Սուլթանայ»:

Օրբէլեան էր: Տայլու հաւանաբար Տայեցիի թրքական ձեւ կոչումն էր: Լիպարիտ կ'իյնայ Տայոց Կիւրապաղատութեան մէջ:

Դժուար չէ տեսնել թէ մեր այս գիտութիւններէն շատեր Հայ Կեսարիոյ համար նշանակութիւն մը չունին, եւ պարզապէս հոս տեղ կը գտնեն որովհետեւ Ալպոյաճեան խիստ ընդարձակ սահմաններով բռնած է իր ուսումնասիրութիւնը:

Բնականաբար աւելորդ է խնդրոյ նիւթ ընել այնպիսի հարցեր, որ Գետադարձի ընթացքը կամ իր կուսակցութիւնը, որ ընթացքն է բազմաթիւ ուրիշ երեւելի հայերու, Կիլիկեան ինչ ինչ թագաւորներու քաղաքականութիւնը, Սելճուկեանց տարածման պատճառները եւն., որոնք նիւթէն անջատ եւ շատ խրթին հարցեր են քանի մը ծանօթ աղբիւրներով միայն լուծուելու համար:

Էջ 599. Սուլթան Սիւլէյման Գանուշի կնոջ անունը որքան որ գիտեմ Քուրէշմէն, այլ «Սուրէմ»: Թէ իտալացիներ եւ թէ Փրանտացիներ տղիտութեամբ իրենց ազգէն նկատած են այս համբաւաւոր կիներ: Սակայն իրականութիւնը այն է որ նէ ծագմամբ Ռուս էր: Կայսերական եւ Վենետիկեան զեսպանները անոր տուած էին «Լա Ռօսա» այսինքն «Ռուսիացի Կինը», որ յետոյ աղաւաղուեցաւ Ռօքաւալանայի: Խուրէմ կը նշանակէ «բերկրալի»:

Էջ 634. Եէնիչէրիներու առաջին կազմութիւնը Սուլթան Օրխանի օրով կառարուած է ըստ լաւագոյն օտար պատմիչներու քննութեան եւ նոյնիսկ Գարա Խալիլ Ճէնտէրէիի ծրագրով: Այս մասին կասկածելու հարկ չկայ: Նոյն ատեն որքան որ հոս Ալպոյաճեան չի յիշեր ուղղակի հայերու ալ մանկաժողովի ենթակիցութիւնը դարձեալ ենթադրել կու տայ որ հայերն ալ առհասարակ ենթակայ էին այս դազանային թըրքավայել արարքին: Այս մասին իմ պրպըտումներս յանգած են այն տեսակէտին որ հայերը ընդհանրապէս բացառութիւն

կազմած են մանկաժողովէն: Սուլթան Սէ-լիմ Եամուզ ծանօթ իր հակաքրիստոնեայ մոլեռանդութեամբ մանկաժողովը մեծ չափերու հասցուց: Սիւլէյման Գանունի ալ ատոր հետեւեցաւ, ըստ իս 1529ին Վիեննայի աղետալի պարտութենէն վերջ ըստիպուեցաւ խտացնել Եփեսոսի ինքնուրոյն սրացած շարքերը եւ նոր մանկաժողովի սկսաւ: Կ'երեւայ թէ Ասիական Թուրքիոյ Հայոց ալ սպառնաց մանկաժողովը, որ այն ատենուան նշանաւոր եւ պատկառաղ-դու Մաղաքիա վարդապետ Դերջանցին 1530ին Պոլիս դնաց եւ կրցաւ հայերը փրկել մանկաժողովէն՝ մանկատուրք մը վըճարելով: Սիւլէյման կատարած է ուրիշ մանկաժողովներ, ինչպէս նաեւ մանկաժողով մըն ալ հայոց մէջ ձեռք կը դարնէ Սուլթան Մուսթաֆա 1622ին կամ 23ի ատենները, որուն սակայն կը դիմադրէ Կարնոյ Ապաղայ փաշան: Ուրիշ առթիւ այլուր մենք երկար պիտի խօսինք հայոց մէջ կատարուած մանկաժողովներուն մասին, որով առ այժմ այսքան:

Էջ 636. պէտք էր յիշել ուրիշ բաղմամբիւ հարկեր, որպէս Օղլան ազնւի, որուն Օղլանցի ստակ անունը կու տայ Դարանաղցի իբր տղայաժողովի տուրք անխտիր քրիստոնեաներէն եւ հայերէն կորդուած, յետոյ Քաշիշ աղջապի (քահանայից տուրք) նոյնպէս յիշուած Դարանաղցիէն, որ վանքերու վրայ բռնացուած տուրք մըն էր, Մաղաքիա վարդ. Դերջանցի կը յիշէ «արեւդայից խարան», եւն. տուրքեր որոնք անտարակոյս Կեսարիոյ Հայոց վրան ալ կը ճնշէին:

Էջ 604. Քէօն կամ Քոնողլին իրական դէմք մը չէ, այլ Ժողովրդական աւանդութիւն մը ԺԶ-ԺԷ դարէն շատ աւելի հին: 1939ին բարեկամ հայկ Պէրպէրեան խիստ շահեկան մենագրութիւն մը հրատարակեց Արշակ Բ եւ Քեօնողլու խորագրով, որ բնական է 1937ին հրատարակուած Կեսարիոյ պատմութեան համար Ալպոյաճեան չէր կրնար գործածել:

Էջ 643. «Գաղթողներ եւ Փախչողներ» զլխուն մէջ չեմ գիտեր ինչո՞ւ դանց առնուած է բռնադատութիւն Կեսարացի Հայոց որ տեղի ունեցաւ Սելիմ Բ.ի հրամանով եւ Կիպրոսի Թրքաց կողմէն գրաւումէն վերջ երբ կղզիին ջարդուած բնակչութեան տեղ նոր տարրեր լեցնելու հարկ եղաւ. (Կիպրոս գրաւուեցաւ 1570-71ին): Այս առիթով էր որ Մէյմար պաշի Գօճա Սինան օգնութեան եկաւ իր աղգականներուն որոնք Սուլթանական Իրատէով մը կրցաւ բռնադատութիւն դերձ պահել:

Էջ 207. «Հոմէական Կեսարիա» մասին համար կարեւոր աղբիւր մըն է J. A. Cramer որ իր Description of Asia Minor երկհատոր գործին մէջ ամբողջ մաս մը նուիրած է «Կապադովկիա եւ Փոքր Հայք»ի (Բ. հատոր էջ 105-162), ուր ի մասնաւորի էջ 118-123 միայն Կեսարիոյ նուիրուած է: Ալպոյաճեանի բոլորովին անծանօթ մնացած է այս խիստ շահեկան եւ կարեւոր աշխատութիւնը որ կրնար օգտակար ըլլալ իրեն:

Էջ 912. Ալպոյաճեան կը գրէ «Թորոս վրդ. Ասեցի (որոշ է որ վրդապէ է եւ պէտք է ըլլայ Սսեցի: Յ. Ք.): Յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոս... կրկին 1637-1658 թուականներուն Կեսարիան Կիլիկիոյ վիճակ դարձուցած են»: Դարձեալ էջ 919 «Թորոս Եպ. Սսեցի (...1654) Կեսարիոյ առաջնորդութենէն կոչուած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան 1654 Նոյեմբերին: Հաւանօրէն 1640ական թուականներէն սկսեալ պաշտօնավարած է:

1655 Հոկտ. 6ին դացած է Կ. Պոլիս եւ Հոկտ. 17ին՝ Էտիրնէ: 1 Դեկտ. 1655ին կը դառնայ Կ. Պոլիս եւ 11 Դեկտ.ին «ընդհանուր ազգային Ժողով արար, վասն խոռովութեանն որ կայր ի մէջ Յօհաննու Մուղնեցոյ, Ռուհիջանայ Վանեցոյ եւ այլոց տեղակալաց եւ բազում ջանիւք խաղաղացոյց պատժելով զՄուղնեցի Օհանն, զՎարդան Տարապիսանձին եւ Աստուածատուր Պարմախտուզն»:

«1657ին Ապրիլ 29ին կը վախճանի Կ. Պոլիս եւ մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ կը թաղուի Պալլաքլի գերեզմանատունը»: Ուրեմն ի՞նչպէս 1657ի Ապրիլին մեռած մէկու մը կարելի է (վերջ էջ 912) դեռ գործունէութեան ուրիշ պարագաներ տալ:

Որոշ է որ յարգելի հեղինակը Թորոս Սերաստացիի մասին է որ կը գրէ, որ իբր Թորոս Բ. Կիլիկիոյ կաթողիկոս ծանօթ է: Ալպոյաճեան չէ կրցած այս Թորոսի մասին իրար հակասող յիշատակաւորներու թնձուկը պարզել, որոնց կը հանդիպինք Տրդատ Պալեան Եպիսկոպոսի, Բարկէն կաթողիկոս Կիլիկեանի (Պատ. Կաթ. Կիլիկիոյ, Կոլոս Յովհաննէս) եւ Տրքտ. Թորգոմեանի (Ստամպոլոյ Պատ.) մօտ:

Ձեռագրացս հաւաքածոյին մէջ Արքահամ երէցի գրչէն ձեռագիր մը 1644ին գրեալ ունի «Յիշեցէք ի յերկնացնաց յաղթն Ձեռ, զքաջ պ(ու)տիկոսն զՏէր Թորոս քաւորնապետն Սերաստացի եւ զճնոգնս զամենայն արեան մերձաւորքն»:

Էջ 916. Գրիգոր Արքեպս. Կեսարացիի վարդապետութեան մասին կը գրէ «Տիար-պէքիբի մէջ անկէ (Սրապիոն Ուսայեցիէ) ստացաւ 1595ին վարդապետական գաւազան»: Յաւալի է որ Ալպոյաճեան իր պըրպըրմանց ատեն Սաղէմի վանքին մէջ չէ հանդիպեր այդ հաւաքման թիւ 3407 ձեռագրին, որուն էջ 85ին վրայ՝ տաղի մը խորագրին համաձայն Գրիգոր Կեսարացի ՌԽԶ (1597ին) «էառ դաւաղան ի Յուսէսի Նոր Կիրակէին»: Որով 1595ի եւ Տիար-պէքիբի զոյգ ենթադրութիւնները պէտք է սրբադրել:

Ան իր մէկ ուրիշ աշխատութեան մէջ «Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք եւ իր Ժամանակը» (1936, Սաղէմ) էջ 42, կը վըճարէ որ Կեսարացի «...Ամիգի մէջ, ուր կը ստանայ նաեւ դաւաղան Սրապիոնէն, 1595ին, ըստ Յակոբ քհնյ. Կեսարացիի»: (էջ 42) Իսկ այլուր ալ կը կրկնուի «1595,

այսինքն Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի գաւազան ստացած տարին»: (էջ 44 եւն.): Ալպոյաճեանէն առաջ 1933ին Հ. Ն. Ակինեան ալ ըրած է նոյն սխալը 1595ը ընդունելով իբր Կեսարացիի վարդապետական գաւազան ստանալու տարին: (Հանդէս Ամս., 1933, էջ 164):

Սաղէմի թիւ 3407ին, էջ 85ին կայ տաղս ա խորագրով:

«Ներքողեան Ներչափական Բանիւ, առ Մեծ Բարունապետն Սրապիոն Ուսայեցի. ի Գրիգորէ նորին Կեսարացի ի թվին ՌԽԶ (1597) յորժամ էառ Գաւաղան ի Յուսէսի Նոր Կիրակէին»: Տաղը ԱԲԳեան է:

Տաղին եւ թուականին վաւերական Ժամանակակցութեան մասին չէ կարելի որ եւ է կասկած ունենալ, քանի որ այս խիստ հետաքրքրական ձեռագրին գրիչը եղած է Բարսեղ վրդ. Բաղիշեցի՝ ինքն ալ աչակերտ Սրապիոն Ուսայեցիի, որուն գըրչէն կան բաղմամբիւ յիշատակութիւններ, նաեւ էջ 236 երկար գրութիւն մը որ սապէս կ'աւարտի: «...ողեալ եղեւ բանս յինէն, ի յապիկար ապաշնորհէն, Բարսեղ անուն սպասաւորէն, Սրապիոնի աչակերտէն, ՌԽԶ (1597) թվին բանս ի կարգի շարտողեացի, յիմար մտաց եւ եղկելի, Բարսեղ անուն Արծրունեցի»:

Կեսարացիի վերջ յիշուած տաղը հաւանաբար նոյնն է Ալպոյաճեանի Գրիգոր Կեսարացույ մասին հրատարակած հատորիկին «Ներքողեան Ներչափական Բանիւ Առ Մեծ Բարունապետն Սրապիոն, ի Գրիգորէ Նորին Աչակերտէ» (էջ 191):

Էջ 1067. խօսելով Աստուածատուր Մըշեցիի մասին անոր ուսուցիչը Խաչատուր վրդ. «Երաթիշտ»ը կը նոյնացնէ Ուլնեցի Խաչատուր «Երաթիշտ» Կաթողիկոսին հետ (1560-1584) առանց ուշադիր ըլլալու որ նոյնիսկ Աստուածատուր Մըշեցիի վկայութեամբ իր ուսուցիչ կամ «զհոգեւոր հայրն իմ գերաթիշտ եւ զքաղցրաբարբառ զԽաչատուր վարդապետն» 1574ին, այսինքն այդ

Մաշտոցի գրչութեան ատեն, արդէն (փոխեցաւ առ Քրիստոս» (էջ 1856): Ասկէ զատ Աստուածատուր 1562ին իր գրած Շարակնոցին մէջ որոշ ցոյց կու տայ որ իր «հոգեւոր հայր» խաչատուր վարդապետը «Տէր խաչատուր Կաթողիկոսն» էր, քանի որ ան կը յիշէ այս յիշատակարանին մէջ զկաթողիկոսը առանց անոր իր «հոգեւոր հայրը» ըլլալը յիշելու:

Դարձեալ սխալ է Աստուածատուր Եպ. Մշեցիի «ուսման վայրը... Կիլիկիա» (էջ 1067) ենթադրել առանց պատճառի, կամ խաչատուր վարդապետը խաչատուր Ուլնեցիի հետ նոյնացնելու՝ սխալով: Աւագոյանի անձանոթ մնացած է Մակար վարդապետ «գրչապետը», որ ուսուցիչը եղած է Աստուածատուր Մշեցիին, եւ ենթադրած է անոր Կիլիկիայի մը ըլլալը: Մակար վարդապետ «գրչապետը» սակայն կը յիշուի Մշեցիի է իր 1562ին գրած Շարակնոցին մէջ իր «յիշատակ գրչին եւ գրչապետին Տր. Մակար վարդապետին» որ անտարա-կոյս գրչութեան ատեն կը դառնուէր կամ կապուած էր Շարակնոցի գրչավայրին հետ, որ է «յերկիրս Գամրաց ի գիւղս Ունծորի, ի գոռն Սր. Աստուածածնի», (էջ 1855): 1574ի վկայութիւնը ցոյց կու տայ որ Աստուածատուր Մշեցիի «դուռուցի իմ գիւղսակրան վարդապետս իմ գտէր Մակարն» ալ արդէն այդ թուականին կամ անկէ քիչ առաջ «փոխեցաւ առ Քրիստոս» (էջ 1856):

Ոչ ալ կարիք կայ Աստուածատուրի «Սարգիս Սարի որ էլինի անուն Գրիգոր կոչի» աշակերտը, անոր Գրիգոր քահանայ աշակերտէն տարբեր մէկը նկատելու: Առաջինը աշխարհական անունն է կրօնականին հետ տրուած, մինչ երկրորդը պարզապէս կրօնականն է (էջ 1067): Արդէն ուսումնասիրութիւն մը նուիրած ըլլալով Աստուածատուր Մշեցիի մասին, որ շուտով կը հրատարակուի Տարօնի Հայրե-

նակցական Միութենէն, աւելորդ կը սեպեմ հոս երկարել:

էջ 1068. Կ'ըսէ որ «Վահան երէց Զէյթունցի որ գրչութեան արուեստը սորված էր Սարգիս վարդապետ Հիղանցիէն կամ Երզնկացիէն»: Ասոր աղբիւր ցոյց կը տրուի Հալէպի Զեռազրաց Յուցակին էջ 29: Սակայն հոն այսպիսի սխալ չկայ: Վահան Զէյթունցի կը յիշէ իր «տէր Սարգիս վարդապետն Հիղանցոյ», առանց ըսելու Հիղանցիին Երզնկացի ըլլալուն մասին որ եւ է խօսք: Հիղանցին Երզնկացի բնական է չի կրնար ըլլալ:

Վահան Զէյթունցիի ուսուցիչը Սարգիս Հիղանցի կամ Սիղանցի համբաւեալ եւ քիչ շատ ծանօթ գրչապետ մըն է: Համանուն եւ նոյն տեղացի ուրիշ նշանաւոր Սիղանցի գրիչներուն մէջ կը դանաղանուի «փոքր» մականունով: Քահանայ էր եղբայրը Մարտիրոս քահանայ Սիղանցի գրչին եւ որդին Սարգիս քահանայ Սիղանցի «մեծ» կոչուած գրչապետին: Վահան Զէյթունցի ուրիշ գրիչներու հետ խիստ հաւանօթէն Սիղանցի մէջ գրչութիւն սորված է Սարգիս «փոքր» Սիղանցի գրչապետէն:

էջ 1069-1070 աւելորդ թնձուկ մը կը ստեղծէ հեշտութեամբ ճշտուելիք անուններու չփոթութեամբ: Յակոբ Զէյթունցի գրիչ եւ ծագող աշակերտած է Մարտիրոս քահանայ Սիղանցիի, որ ինչպէս ըսի եղբայրն էր Սարգիս «փոքր» Սիղանցիի եւ որդին Սարգիս «մեծ» Սիղանցիի: Մարտիրոս Սիղանցի մեռած է 1605ին կամ 1607ին (թուականի ընթերցման ճշտում մը կը կարօտի յիշատակարանը), որով Աւագոյանեան կը սխալի «որ հաւանօթէն»ով մը նոյնացնելով զայն Մշոյ Սր. Կարապետի «սպասաւոր Մարտիրոս վարդապետ»ին հետ, 1617ին Շարակնոցի մը մէջ յիշուած եւ գրուած Կարապետ սարկաւազ գրչէ մը: (Այս Կարապետէն ունինք նաեւ երկու ձեռագիրներ՝ Մաշտոց մը եւ Ժամագիրք մը՝ 1649ին գրեալ):

Գրիգոր Կողոնիացի ալ աշակերտած է Մարտիրոս քահանայ Սիղանցիի: Կողոնիացի իր կարգին ունեցած է աշակերտներ:

էջ 1070-71 աւելորդ է ենթադրութիւններ ընել, որոնք իրականութենէն շատ հեռու են, իսկ կամ Սիղիցի յորջորջման մասին, որ Շարակնոցի ընտիր բնագրի մը առ հասարակ տրուած կոչում մըն է, տեսակ մը Շարակնոցի վաճառանիչ, շատ հին դարերուն ալ գործածուած: Կ'երեւայ թէ Գրիգոր դպիր մը «որ մականունն Սիւլ կոչի» դարեր առաջ Շարակնոցի մը բնագիրը չի» դարեր առաջ Շարակնոցի մը բնագիրը կանի իր բնագրին հետեւող Շարակնոցները Սիղիցի կոչուած են: «Սիլց» Տ. Յովսէփի մը եւ Սիլիցիի մէջ որ եւ է «կապ մը հաստատել» կարելի չէ:

էջ 1074. Աստուածատուր Կեսարացի բաղմարդիւն եւ կարող գրիչը՝ ծագող ալ եղած է: Իմ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ իր մէկ շատ ճոխ եւ զեղեցիկ նկարեալ ձեռագիրը ունիմ՝ որուն մասին իր կարգին ձեռագրաց բաժնին մէջ:

էջ 1498 եւ 99. Ոստայնանկութեան եւ գորգագործութեան համար պէտք էր որ Մարքոյ Բոլոյի վկայութիւնը սկզբնակէտ առնուէր, որ չէ կատարուած:

Կեսարացի ոսկերիչներու եւ ոսկերչութեան պատմութիւնը դժբախտաբար կատարեալ ըլլալէ շատ հեռու է: Օր., Կեսարիա շինուած Աւագոյանեանի ծանօթ երեք ձեռագրաց արծաթ կողքերէն զատ կան ուրիշներ ալ, ոմանք աւելի հին: Վենետիկի Միխիլեանի թիւ 70 Սաղմոսի մասամբ կիտուածեալ որուն կրկնակի արծաթ արծանագրութիւնը կը կարգացուի «Սաղմոսս այս արարեալ հալալ ընչի՝ իւր՝ զարդարեցի արծաթաւ անարժան ձեռք արծաթագործ Մալխասին, Մ. Յակոբ. թիւն Հայոց ՌձԵ (1656) վասն յիշելութեան ամենայն եւ զոհանալ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»: (Սարգիսեան ցուցակ էջ 322):

Դարձեալ Մ. Սիւլանեանի հաւաքածոյին աւետարանի մը արծաթ կողքերը շինուած են ըստ յիշատակարանին «Աւետարանս այս արարեալ հալալ ընչէ իւրէ զարդարեցի արծաթաւ Կեսարիա քաղաքին անարժան ձեռք արծաթագործ Մալխասին Մ. Յակոբ թիւն Հայոց ՌձԹ (1660) վասն յիշելութեան... եւ զոհանալ Փրկչին մերոյ Յս. Քս. ի»: Այս Մալխաս Մ(ահտեսի) Յակոբ ոսկերիչին (1656, 1660) որդին ըլլալու է Մալխաս Մ(ահտեսի) կամ «հաճի» Կարապետը՝ որուն վարդապետ ձեռքերէն ելած են Վիեննայի թիւ 416ի արծաթեայ կողքերը 1691ին, եւ Պատոնուհի Լաննայի (Բրակա) հաւաքման աւետարանին կողքերը՝ դարձեալ 1691էն՝ երկուքն ալ Կեսարիա շինուած: (Աւագոյանեան կու տայ երկուքին ալ նկարները եւ յիշատակարանը էջ 1515-1516, այլուստ արդէն ծանօթ):

Սիւլանեան հաւաքածոյին մէջ կար ուրիշ արծաթ կիտուածեալ կողք մըն ալ սա անուն յիշատակարանով «Շինեալ է ի Կեսարիա քաղաքի ի թուին Հայոց ՌձԼԶ (1687)»:

Բրինձըն Համալսարանի Մատենադարանին Ռոպէրդ Կարէգի հաւաքման մէջ կան դարձեալ արծաթ կիտուածեալ կողքեր սա յիշատակարանով «Ժամագիրքս այս արարեալ արծաթագործ Շահմիրին Սր. Կարապետ թիւն ՌձԲ (1653)»: Այս Շահմիր անունով արծաթագործ Յակոբը կը ներկայացնէ Աւագոյանեան առանց յիշելու ո՞ր հաւաքածոյին: Տօնացոյց-պարգատմար-Ժամագիրքի մը կողքերն են անոնք սա յիշատակարանով. «Երգարանս այս արարեալ հալալ ինչիս իւր զարդարեցի արծաթաւ, Կեսարիա քաղաքին, անարժան ձեռք, արծաթագործ Շահմիրին Մ. Յակոբ, ի թիւն Ռ. ձ. Ի. (1671) վասն յիշելութեան ամենայն ժամ եւ զոհանալ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»: Անտարակոյս պէտք է նոյնացնել Բրինձընի հաւաքածոյին կազմին արծաթագործ Շահ-

միւրը (1653) այս Շահմիր Մ(ահտեսի) Յակոբին հետ, որ իր կարգին անտարա-
կոյս նոյնն է 1656ի եւ 1660ի արծաթ
կաղմերու կերտիչ Մալխաս Մ(ահտեսի)
Յակոբին հետ, որուն որդին ըլլալու է
խիստ հաւանօրէն Մահտեսի կամ «հաճի»
Կարապետ Մալխաս արծաթագործը, ծա-
նօթ 1691ին իր զոյգ արծաթ կողբերու
աշխատութեամբ:

Սվաճեան հաւաքածոյին մէկ ուրիշ ար-
ծաթ կողբը, որ նոյնպէս անծանօթ մնա-
ցած է Ալպօյաճեանի, ունի սա յիշատա-
կարանը «Աւետարանս այս արարեալ հալալ
ընչիս իւր զարգարեցի արծաթաւ Կեսարիա
քաղաքին անարժան ձեռօք արծաթագործ
Շահպաղին Մ. Գրիգորին թվին Հայոց Ռ.
Ճ. Ժ. կամ Ռ. Ճ. Ծ. (նկարին մէջ չի
կարգացուիր որոշ) Վասն յիշելութեան ա-
մենայն ժամ եւ զոհանալ փրկչին մերոյ
Յս. ի Բս. ի»: Թուականը խիստ հաւանա-
բար ըլլայ ՌՃԺ (1661): Հաւանաբար այս
արծաթագործ Շահպաղի Մ(ահտեսի) Գրի-
գորին որդին էր «Շահպաղի որդին Եղի-
այն» (էջ 1517), որուն 1683ին Կեսարիա
չինած Սաղմոսի արծաթակողբերը ամբիւ-
կացի J. DAVIS-ի կը պատկանին եղբ, կը
զրէ Ալպօյաճեան, առնելով Հ. Մկրտիչ
վ. Պոտուրեանէ:

Բնական է ասոնցմէ դուրս ըլլալու եւ
չատ ուրիշ Կեսարեան արծաթագործական
նմոշներ: Ուրիշ առթիւ երբ արծաթ կող-
բերու Կեսարիոյ այս դպրոցի մասին հրա-
տարակեմ աշխատութիւնս, այն ատեն շատ
աւելի մանրամասնութիւններ պիտի տամ:
Ես ալ համաձայն եմ Ալպօյաճեանի որ
Պարսկաստանէն կամ արեւելեան Հայաս-
տանէն եկող հայեր զուցէ Շահ Աբաս
Մեծի բռնապաղթէն կամ այդ ատենուան
Թուրք-Պարսիկ պատերազմներէն փախըս-
տական հայ զաւթականներ էին այս ու-
կերիչ կամ արծաթագործ հայերը, ատոր
կը վկայէ իրենց Մալխաս, Շահմիր, Շահ-
պաղ մականունները: Այս զաւթականները

հաւանաբար ժի դարու կէսին հաստատ-
ուեցան եւ գործունէութեան սկսան Կեսա-
րիոյ մէջ: Իրենցմէ մեղի ծանօթ հնագոյն
գործը 1653էն է: Ատոր համար է որ Սի-
մոն դպիր Լեհացի Կեսարիա հանդիպելուն
հոն հայ ծաղկեալ ոսկերչութիւն մը չգը-
տաւ:

Կեսարիոյ ոսկերչութեան մասին իր այս
գործին մէջ Ալպօյաճեան մոռցած է յի-
շել նոյնիակ իրեն ծանօթ ոսկերիչ Կեսարա-
ցիներ, օրինակ «Քաղկեցի ոսկերիչ մահտե-
սի Մուրատ», 1729էն (էջ 982, յիշատա-
կարան թիւ 6): Կիլիկիոյ կաթողիկոսարա-
նին ջահերէն միոյն յիշատակարանին մէջ
կը յիշուին ոսկերիչ կամ արծաթագործ
«Կեսարացի Տէր Մարգար եւ աշակերտն
Յակոբ եւ Յարութիւն»: Շինուած 1804ին.
(Կաթողիկոսարանի երեք քահանայ. — Ար-
տաւագը Արքեպիսկոպոս. — Հասկ 1938, էջ
167-168):

Էջ 1547. «Կեսարացի Պաղտատար Դպիր»
որուն մահուան թուականն ալ 1763 կ'ըն-
դունի: Նախ Պաղտատար դպիր Կեսարացի
ծնողքէ Կ. Պոլիս ծնած է եւ կրնայ թիւ-
րմացութեան տեղի տալ զայն լոկ «Կեսա-
րացի» կոչելով: Երկրորդ 1763 թուական
իր անոր մահուան թուական միայն
Մեսր. քահանայ Տէր Յարութիւնեանի
1826ին հրատարակուած Քերականութեան
մէջ տրուած է առանց որ եւ է փաստի,
մինչ Սիմոն կաթողիկոս 1767ին Պաղտա-
տար դպիրի նամակներ գրած է (Դիւան
Աղանեանի Գ. դիրք) որով 1767էն վերջ
նկատելու է անոր մահը եւ հաւանաբար
1772էն քիչ առաջ, որովհետեւ 1772ին իր
աշակերտ Պետրոս վարդապետ Ղափանցի
Սեպտ. 14ին տպագրեալ կը հրատարակէր
իր «Գրքոյկ կոչեցեալ Երգարան» գեղեցիկ
տաղաչափական հատորը, որուն էջ 102-
104 կը գետեղէր «Դրուատ ողբերգարար
առ հանդուցեալ ընտիր դպիրն Պաղտա-
տար» (տաղ ԻԴ-24): Բնական է ասով
յայտնի չէ թէ 1772էն որքան առաջ մեռած

էր Պաղտատար, սակայն որոշ է որ 1772
Սեպտ. 14էն բաւական առաջ էր: Ալպօ-
յաճեան պէտք է յիշէր որ Պաղտատար
դպիր ոչ միայն «Կոչակար յետոյ զարգէտ
ու մատենադիր, ապա բաղմահմուտ վար-
ժապետ մը եղաւ» (էջ 1547), այլ ժ.Գ
դարու մեծանուն Յովհաննէս վրդ. Պրուզ
Երզնկացի քերականագէտէն վերջ Պաղտա-
տար դպիր մեր երկրորդ նշանաւոր քերա-
կանագէտը եղաւ, ըլլալով նաեւ նշանաւոր
տաղասաց եւ ներհուն «երաժիշտ»: Եթէ
կ'ուզէր որ «Կեսարացի» ըլլար Պաղտատար
դպիրը, այն ատեն մոռնալու չէր զայն Կե-
սարացի տաղասացներու կամ աշուղներու
շարքին նշանակել:

Էջ 1532. Ճարտարապետ Սինանի մասին
խօսած ատեն իմ աշխատութիւնս Հայրե-
նիք Ամասլըրին մէջ (1936 Մայիս) արդէն
հրատարակուած էր եւ կրնար Ալպօյա-
ճեանէ օգտագործուիլ: Այդ աշխատութիւ-
նը «Ճարտարապետ Սինան» ցոյց կու տայ
որ կային երկու Սինաններ: Ասոնցմէ առա-
ջինը Սինան էտ-Տին Եոսուֆ պին Ապտալ-
լինը Սինան էտ-Տին Եոսուֆ պին Ապտալ-
լահ էլ Աղլին է Ծաթիճ Սուլթան Մէհմէտ
Բ. ի ճարտարապետը, որ կառուց Կ. Պոլ-
սոյ առաջին Օսմանեան մզկիթը, այժմ
ծանօթ իբր Մէհմէտի է: Այս առաջին Սի-
նանին եղբորորդին էր երկրորդ Սինանը
որ ծանօթ է իբր Մէյմար պաշի դօճա Սի-
նան, որուն իվլիայ էֆէնտի «Ապտալ Սի-
նան» յորջորջումն ալ կը կցէ: (Արդեօք
Ապտալլահի աղաւաղումով): Այս երկու
Սինաններն ալ բնական է Կեսարացի նկա-
տելու է: Երկու Սինաններուն ալ մահմե-
տականաւոր եղած ըլլալու է ճնշումի տակ
եւ առ երեսոյթ, քանի որ երկուքն ալ պա-
հած են իրենց հայունակ կապերը: (Սի-
նաններու մասին հրատարակած եմ անդ-
լիերէն աշխատութիւն մըն ալ The Builders
of the Fatih Mosque: Christodoulos or Sinan.
— Journal of the Royal Asiatic Society. —
London. 1937. January.

Էջ 1073. «Նիկոտէ մէջ՝ Գրիգոր Կողո-

նեցի» է գրեալ կը նկատէ 1670ին գրեալ
Սաղմոսը, որ սխալ է քանի որ Սաղմոսին
յիշատակարանին համաձայն այս գրչու-
թիւնը կատարուած է «ընտիր աւրինակէ
ուսմէն անարժանի Գրիգոր Կողոնեցոյ»
«անարժան Գրիգոր գրչակ» է: Այսինքն
1670ին Նիկոտայու Ս. Աստուածածնի եւ Ս.
Թորոսի եւ Ս. Կարապետի դրան գրուած
այս Սաղմոսին օրինակ ծառայած է Գրի-
գոր Կողոնեցիի Սաղմոսարանը (էջ 1875-
1876):

Ուրեմն Գրիգոր Կողոնեցի Նիկոտէ չէ ե-
ղած, ոչ ալ «ուսուցիչն էր՝ իր հայրը
Մարուգէ քհ. (էջ 1073): Մարուգէ քա-
հանայ ուսուցիչ եւ հայրն էր Գրիգոր գրչ-
չակին որ այս 1670ի ձեռագիրը ընդօրինա-
կած էր, եւ ոչ թէ Գրիգոր Կողոնեցիի որ
միայն բնագրին գրիչը եղած էր: Գրիգոր
երէց Կողոնեցի աշակերտած է Մարտիրոս
Խիզանցիի: Իր հօր անունն էր Մահդասի
Խիզանցիի: Իր հօր անունն էր Մահդասի
Պապ, մայրը՝ Խուպիկ, եղբայրները՝ հայր
Անտոն, Խուպիճեան եւ Պապաճան: Ամուս-
նացած էր եւ ունէր չորս որդի՝ Սրա-
պիոն, Թադէոս, Պարսամ, Մարխաս սար-
կաւագ: Իր զրէնն եղած է Վիեննայի թիւ
334 Շարակնոցը 1624-5ին, եւ ցարդ ինծի
անծանօթ կը մնայ իր գրչագրած Սաղմոսի
օրինակը:

1670ին Նիկոտէ գրուած այս Սաղմոսին
զրիչը գուցէ նոյն «յոզնամեղ եւ անար-
հատ գրիչ Գրիգոր»ն է որ 1670ին Կեսա-
րիա Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Սարգիս
գրած է Կանոնադիրք մը (էջ 1875):

Էջ 1869. կը յիշուի Շարական մը որ ըստ
Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոտուրեանի տուած տե-
ղեկութեան «պահուած էր Տիվրիկ, գրեալ
ի Կեսարիա, ի դիւղն Տումարդայ, Բարսեղ
գրչի ձեռամբ»: Կ'երեւայ թէ այս նոյն այն
Շարականն է որ Գ. վ. Սրուանձտեանց
տեսած էր Տիվրիկու Ս. Աստուածածնին ե-
կեղեցւոյ ձեռագիրներուն մէջ (Թորոս
Աղբար Ա. մաս, էջ 233) «Շարական մա-
ղաղաթ, պակաս, տօնացուցիւ հանդերձ:

... Եղանակատառս զընալ ձեռամբ տէր Բարսիլի յերկիրն Կեսարիոյ ի զիւղն Տաւ-մարայ. ի թուականին Հայոցս ՃԼԶ կըրկ-նակի քառից եւ միակ երից (1637 պէտք է ըլլայ) ի թագաւորութեան Սուլթան Իս-րայիմին եւ կաթողիկոս Հայոց Փիլիպ-պոսին:

Էջ 1883. Կեսարիական Ձեռագրաց շար-քին աւելցնելու էր նաեւ Թօմֆեանց ցու-ցակին Բ. հատորին էջ 47 կամ թիւ 22 «Ժողովումն Մեկնութեան Մատթէոսի» նոտրդիր թղթեայ ձեռագիրը, սա մասնա-կի յիշատակարանով «... յաւարտում... մեկնութեան... ի շրջագայութեան... ՌՃԾԶ (1707) ին... Յարութիւն քահանայս Կեսարացի... սկսայ... յիշեցէք... եւ ըզ-ծնողս իմ Բարսամ քահանայն եւ զաշխա-տող սորա որ զթուղթս կոկեաց, զդեռա-բոյս որդիս իմ Աստուածատուրն եւ յու-սուցիչս իմ Յովսէփ վրդն... ի վայելումն Աստուածատուր աստուածարան վարդա-պետի»: Այսօրյաձեան չի յիշեր այս Յով-սէփ վրդն. Յարութիւն քահանայ Կեսարա-ցիի ուսուցիչներուն շարքին (էջ 1073-74): Այս Յովսէփ «վրդն» (վարդապետ կամ վարպետ) 1683ին Յայտմաւորքի գրիչ (Կեսարիայ, Յեւքառայ) Յովսէփ երէցն է հաւանաբար, որ հոն կը վկայէ Ներսէս վարդապետի աշակերտ ըլլալը: Սակայն ալ աւելի հաւանական է որ Կեսարացի Յովսէփ Բարունաց պետ եւ Կեսարիոյ Դիտապետ կամ առաջնորդը ըլլայ, 1705ին յիշեալ էրը «Աման օղլու Յովսէփ վարդապետ»:

Յարութիւն քահ. Կեսարացիի այս թուղթ կոկող, զրիչ եւ ծաղկող-մանրա-նկարիչ բաղմարդիւն եւ տաղանդաւոր որդ-ւոյն մէկ մեծարժէք մաշտոցը ունիմ (զը-րեալ Կիրակոս աստուածարան վարդապետ Աստապատցիի համար) գրուած 1742ին Կեսարացի Աստուածատուր երէցի ձեռքով, եւ իրմէ իսկ ծաղկեալ ի Կեսարիա: Մե-ծապէս արժէքաւոր Կեսարիոյ եկեղեցա-կան (որով եւ Հայ Եկեղեցական) տարազի

եւ սովորութեանց համար իր մանրանկար-ներով: Ձեռագիրը ժամանակին պատկա-ներ է ողբացեալ Թէոդիկի, որուն նուի-րեր է 1913 Հոկտ. 13ին Գրիգորիս Արքե-պիսկոպոս Յովհաննէսեան:

Այսքանով ալ կ'անցնինք առանց միջա-մուխ ըլլալու նիւթերու եւ կենսագրու-թեանց մասին, որոնք մասնաւորաբար դիւ-չեն հետաքրքրեր: Ընդհանուր առմամբ աշխատութիւնը չունի Կեսարիոյ մէջ ծաղ-կեալ արհեստներուն եւ արուեստներուն մասին սպառիչ նիւթ: Կը կաղայ վարչա-կան եւ վիճակագրական տեղեկութեանց մէջ: Կը պակսի խիստ կարեւոր եւ գոր-ծը ամբողջացնող ամփոփ գլուխ մը տե-ղացի օտար բնակչութեանց թուական, հա-սարակական, մշակութային անցեալին եւ ներկային մասին: Սակայն ասոնք ամբողջ կարելի է յաւելումով մէջ դետեղել՝ երբ ասոնց մասին պրպտումներ կատարուին եւ նիւթերը մշակուին:

2257-2317 էջերը կը գրաւեն «տպագրու-թեան ընթացքին ստացուած ինչ ինչ նոր տեղեկութիւններ» եւ այսպէս այս «յաւել-ւած»ը կաղմած: Ասոր կը յաջորդէ ամե-նակեանական «ցանկ յատուկ անուններու»:

Ասոր պէս կարեւոր դործի մը համար խիստ կենսական է տալ նաեւ օգտագործ-ուած մատենագրական աղբիւրներու լիա-կատար ցանկը, որ գծրաղգարար զանց է առնուած հոս:

Հուսկ էջ 2471-2479 կը տրուի «Կարե-ւոր վրիպակներու» ցանկ մը: Սակայն բաղմաթիւ կարեւոր վրիպակներ նոյնիսկ այս ցանկին մէջ վրիպեր են տեղ գտնելէ: Օրինակ, էջ 1877 վերէն տող 4, ՌՃԻԳ թուականը վերածուած 1676ի, մինչ պէտք է ըլլար 1674: Դարձեալ անդ տող 10 իրր աղբիւր ցոյց կը տրուի (ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, Թ. տարի, զիրք ԺԲ, 1900 էջ 1729): Սակայն Աղգաղբական Հանդէսի 1900 տարւոյ թիւը հաւասար է Հինդե-րորդ տարւոյ զիրք 2: Թ. տարի հաւա-

սար է 1904ի երբ ԺԲ համար զիրքն ալ հրատարակուած է արդարեւ: Էջ 329 նը-կարը վերիվայր տպուած է:

Էջ 1887 կը խօսի Սաղէմի թիւ 163 «Մեկ-նութիւն Կաթողիկեայց ի Սարգիս Շնոր-հալոյն» ձեռագրին գրչութեան մասին տալով շատ կիսակատար տեղեկութիւն-ներ նկատի ունեցած ըլլալով ձեռագրին ինչ որ «փոքրիկ» յիշատակարանները. մինչ ձեռագիրը ունի երկար յիշատակա-

րան հարկ եղած ամէն մանրամասնու-թեամբ, որ պէտք էր հրատարակուէր: Ասկէ դատ յիշատակարանը հրատարակ-ուած է ՍԻՈՆի մէջ 1933, էջ 423 բ:

Այսքանով կ'աւարտեմ արգէն խիստ եր-կարած այս գրախօսականս, յուսալով որ յաւելումը չ'ուշանար հրատարակուիլ, եւ նոյն ատեն կը մաղթեմ որ ամէն գիտակից եւ ուսումնասէնչ հայ ունենայ օրինակ մը այս պատկառելի աշխատութեան:

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ԵՐԱՆԱՇՆՈՐՀ ՄԻԻԹԱՐ ԱՐԲԱՅՈՐ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ
ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՄԵՋ

Ս. ՎԱԶԱՐ

Ա. պրիւ 27-ին Միւթարի մահուան 198-րդ տա-րեկարձը Վենետիկի Միւթարեան մայրա-վանքի ինկաբոյր յարկին տակ տօնուեցաւ:

Այդ գեղեցիկ օրը սկսաւ առաւօտեան ժամը 10-ի քառաձայն Պատարագով, Կոմիտաս Վար-դապետէ եւ Եկմալեանէ ընտրուած կոորներու երգեցողութեամբ:

Ըստ գարաւոր աւանդութեան, տեղի ունեցաւ ապա ճեմարանական հանգեսը, ի յիշատակ Հայոց մեծ Լուսանորդին, իր ձեռակերտ մեծ գրագարանին մէջ, ուր մեծ շքեղութեամբ զար-գարուած էր անոր կիսանդրին, գարնան նորա-բողբոջ ծաղիկներով:

Հանդէսը բացուեցաւ «Զարթիւր աշխարհ» քայլերգով նուիրուած Միւթարի, Միւթարեա-նական ընդհանրական Աբբաճօր՝ Գեղա. Սրա-թեանս ընդհանրական Վերապատուեալ Հայ-պիտն Վ. Ուլուհոճեանի, Վերապատուեալ Հայ-բերուն, Վենետիկի հին եւ նոր բոլոր գաղութին եւ Խաղաղի բարձրաստիճան բարեկամներու ներկայութեան եւ յոանկայս:

Օրուան գլխաւոր բանախօսն էր Հ. Իգնա-տիոս Ագաթեան, որ այլեւս պաշտամունք գար-ձած սովորութեան մը համաձայն, գեղեցիկ

կերպով հիւսեց Աստուծոյ Ծառային կեանքին ու գործին գերբնական նկարագիրը, շեշտելով թէ ան բովանդակ Հայ համաձայնքին համար եղաւ աստուածային նախաինամութեան մեծ ա-գոյն պարգեւներէն մին ժիլ դարուն մէջ, ինչ-պէս եղած էին Գ. դարուն Լուսաւորիչ եւ անոր անմիջական յաջորդ Հայրապետները, Ե. դա-րուն Մեծն Սահակ ու Մեսրոպ, ԺԱ. եւ ԺԲ դարերուն Պաշտօնունի Հայրապետները:

Բանախօսութեան վերջնալուծն, երգչա-խումբը զաշխիկ ընկերակցութեամբ յաջողու-թեամբ երգեց Կոմիտաս Վարդապետի «Ծիրանի Դրան» եւ «Սլազիւղ»ը որմէ վերջ, Աղգաթանդր Աստուածատուրեան, նախկին սան Մուրատ-Ռաֆայէլեանի, այժմ բժշկութեան ուսանող, արտասանեց զգայուն շեշտերով Հ. Վահան Վ. Յովհաննէսեանի «Միւթարի» նուիրուած բանաստեղծութիւնը: Ապա երգչախումբին եր-կու երգիչները երեք կոոր մեներգներ երգեցին, «Սրտերու երգը» - (Il Canto dei Cuori) «Կտակ» - (Il Testamento) եւ «Միայնու-րեալ» - (Alla solitudine), որոնք Հ. Վահան Յովհաննէսեանի խոսկան ներշնչումով, գե-րութեան գաշտերու մէջ ստեղծած կոորներ էին, իսկ երաժշտութիւնը անոր գերութեան ընկեր, խաղացի երաժշտագէտ Saviniին: Հանդիսականները բուռն ծափահարութեամբ իրենց զմայլանքը եւ ուրախակցութիւնները յայտնեցին:

Խօսք առաւ Հ. Վահան Յովհաննէսեան, ներ-կայ Հայ գաղութին հասկնալի աշխարհաբար լեզուով: Միւթար, ըսաւ ան, եղաւ այն մար-գերէն, որոնք նախասահմանուած են անմա-